

Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μάθημα: «Αρχές Κοινωνιολογίας»
Εξάμηνο: Γ' (2019-20)
Διδάσκων: Δημήτρης Δάλλας

Μάθημα 7^ο

Βασικές Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις II:

Το παράδειγμα της Συμβολικής Διαντίδρασης

Εισαγωγή

Αν τα παραδείγματα του δομολειτουργισμού και της σύγκρουσης στρέφουν την προσοχή τους στις κοινωνικές δομές μεγάλης κλίμακας (κουλτούρα, κοινωνικό σύστημα, καταμερισμός της εργασίας, σύστημα κοινωνικής στρωμάτωσης, κοινωνικές θέσεις και ρόλοι) από διαφορετικές βέβαια προοπτικές (κοινωνική συνοχή, λειτουργικότητα $\neq$ κοινωνικός ανταγωνισμός και σύγκρουση), το παράδειγμα της διαντίδρασης εστιάζει στο μικροκοινωνιολογικό επίπεδο, αναζητώντας το πώς τα ίδια τα υποκείμενα συγκροτούν τον κοινωνικό τους κόσμο μέσα από τις διαδικασίες νοηματοδότησης και τις δράσεις και διαντιδράσεις που αναπτύσσουν βάσει των ερμηνειών τους. Για τους θεωρητικούς της διαντίδρασης, οι κοινωνικές δομές δεν επιβάλλονται στα άτομα ούτε και καθορίζουν με απόλυτο τρόπο τη συμπεριφορά τους. Αντιθέτως, οι κοινωνικές δομές γίνονται αντιληπτές ως επαναλαμβανόμενα πρότυπα κοινωνικής διαντίδρασης, δηλαδή οι κοινωνικοί θεσμοί «αναδύονται» από τις καθημερινές κοινωνικές διαντιδράσεις των ατόμων. Αυτή η προσέγγιση υποστηρίζει μια δυναμική οπτική των κοινωνικών σχέσεων, με την έννοια ότι οι σχέσεις, τα πρότυπα συμπεριφοράς, οι κοινωνικοί θεσμοί βρίσκονται διαρκώς υπό κατεργασία και τροποποίηση μέσω του τρόπου με τον οποίο τα ίδια τα άτομα προσλαμβάνουν, ορίζουν και βιώνουν τον κοινωνικό κόσμο και τη δράση τους, καθώς και μέσω του τρόπου με τον οποίο επιλέγουν να δράσουν. Τα ενεργήματα της πρόσληψης του κοινωνικού κόσμου, του ορισμού και της ερμηνείας του, καθώς και της κοινωνικής δράσης και της διαντίδρασης υποστηρίζονται από τη

χρήση συμβόλων. Τα σύμβολα είναι τα οχήματα του κοινωνικού νοήματος, βάσει του οποίου ορίζεται ο κοινωνικός κόσμος, ο εαυτός και οι άλλοι, η εμπειρία και η δράση.

Συμβολική διαντίδραση

1) Η συμβολή του George Herbert Mead

Η θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στις θεωρητικές επεξεργασίες του G. Mead και συγκροτήθηκε με την ερμηνεία των θεωρητικών του εννοιών από τον H. Blumer το 1937. Οι διανοητικές ρίζες του έργου του Mead είναι κυρίως δύο, η φιλοσοφία του πραγματισμού και ο ψυχολογικός συμπεριφορισμός. Ο Mead υιοθέτησε βασικές θέσεις του πραγματισμού, όπως την ιδέα της διαντίδρασης μεταξύ του φορέα της δράσης και του κοινωνικού κόσμου, την πρόσληψη του δρώντος ατόμου και του κόσμου ως δυναμικές διαδικασίες και την αναγνώριση της ικανότητας του ατόμου να ερμηνεύει τον κοινωνικό κόσμο και έτσι να διαμορφώνει τη δράση του και ως εκ τούτου να συγκροτεί ουσιαστικά την κοινωνική του πραγματικότητα.¹

Σχετικά με τον ψυχολογικό συμπεριφορισμό, ο Mead επηρεάστηκε από αυτόν αλλά του άσκησε συνάμα καίρια κριτική, καθώς θεωρούσε ότι αυτός περιοριζόταν στην εξήγηση της παρατηρούμενης συμπεριφοράς του ατόμου στο πλαίσιο της άμεσης σχέσης-ακολουθίας ερεθίσματος και ανταπόκρισης. Αυτό που δεν λάμβανε υπόψη του ο ψυχολογικός συμπεριφορισμός, κατά τον Mead, ήταν οι λεγόμενες αφανείς πλευρές της συμπεριφοράς, οι οποίες συνίστανται στις νοητικές αυτές διεργασίες που μεσολαβούν μεταξύ του ερεθίσματος και της ανταπόκρισης. Ανέπτυξε έτσι μια άλλη μορφή συμπεριφορισμού, την οποία ονόμασε «κοινωνικό συμπεριφορισμό». Ο κοινωνικός συμπεριφορισμός λάμβανε υπόψη του και αναζητούσε τις νοητικές διεργασίες που μεσολαβούν τη συμπεριφορά, τη δράση των ατόμων και τη διαντίδρασή τους με τα άλλα άτομα και συνάμα αναγνώριζε ότι το νόημα μιας συμπεριφοράς δεν μπορεί παρά να κατανοηθεί στο συγκεκριμένο κάθε

---

¹ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, τ.1, μετ. Β. Καπετανγιάννης – Γ. Μπαρουκτσής, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2003, σ. 236. Ο Ritzer αναφέρεται στη θέση του πραγματιστή John Dewey για την στοχαστική διαδικασία, η οποία συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη της θεωρίας των συμβολικών διαντιδράσεων. Αναφέρει ότι «ο Dewey δεν έβλεπε τη νόηση ως ένα πράγμα ή μια δομή, αλλά ως μια στοχαστική διαδικασία που εμπεριέχει μια σειρά σταδίων. Τα στάδια αυτά περιλαμβάνουν τον ορισμό αντικειμένων στον κοινωνικό κόσμο, τη σκιαγράφιση δυνατών τρόπων συμπεριφοράς, τη φανταστική απεικόνιση των συνεπειών που μπορεί να έχουν εναλλακτικές πορείες δράσης, την απόρριψη των απίθανων ενδεχόμενων και τελικά την επιλογή του βέλτιστου τρόπου δράσης».

φορά κοινωνικό πλαίσιο (social context), στο πλαίσιο της κατάστασης όπου λαμβάνει χώρα η κοινωνική διαντίδραση μεταξύ των ατόμων.

Όπως σημειώνει ο G. Ritzer, ο συνδυασμός του πραγματισμού και του συμπεριφορισμού διαμόρφωσε τον θεωρητικό προσανατολισμό του Mead. Αυτός ο προσανατολισμός σε συνδυασμό με την επιρροή των ιδεών για τη δράση και τη διαντίδραση του G. Simmel, ιδέες που μετέφερε ο R. E. Park στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου και ειδικότερα στο πεδίο της κοινωνιολογίας κατά τη δεκαετία του 1920, έθεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη της θεωρίας των συμβολικών διαντιδράσεων.²

Στο σημαντικό του έργο *Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*, ο Mead ανέπτυξε τις βασικές του θέσεις για τον *νο*, τον *εαυτό* και (λιγότερο) για την *κοινωνία*. Για τον Mead, ο νους δεν είναι ένα πράγμα ή μια οντότητα, αλλά μια κοινωνική διεργασία. Η ύπαρξη του εγκεφάλου δεν διασφαλίζει την ικανότητα της ανθρώπινης νόησης. Η ικανότητα της σκέψης βασίζεται στη γλώσσα, η οποία είναι κοινωνικό προϊόν. Η ικανότητα της ανθρώπινης νόησης βασίζεται στα νοήματα και τα σύμβολα. Τα *κοινά σημαντικά σύμβολα*, κατά την ορολογία του Mead, είναι τα γενικώς αποδεκτά από την κοινωνία σύμβολα. Τα σύμβολα είναι δύο τύπων, *φυσικά* και *γλωσσικά*. Τα κοινά γλωσσικά σύμβολα είναι πολύ σημαντικά για την κοινωνική διαντίδραση των ατόμων, καθώς φέρουν το ίδιο νόημα για τα άτομα που συμμετέχουν στη διαντίδραση αυτή. Εν τούτοις, ο Mead αναγνωρίζει μια «ευελιξία της νόησης», η οποία συνίσταται στην ικανότητα του ανθρώπου να μπορεί να αντιληφθεί το διαφορετικό νόημα που ενδέχεται να φέρει ένα σύμβολο.

Η στοχαστική διεργασία συνίσταται στην ικανότητα του ανθρώπου να αναστέλλει προσωρινά τη δράση του και να επεξεργάζεται εσωτερικά τα νοήματα και τα σύμβολα, προκειμένου να κατανοήσει και να ερμηνεύσει την κοινωνική κατάσταση και τον άλλο (την παρουσία του, τις προθέσεις, τις πράξεις, τις χειρονομίες, τις προσδοκίες του μέσω και της ικανότητας «υπόδυσης» του ρόλου του άλλου). Το βασικότερο στοιχείο της στοχαστικής διαδικασίας συνίσταται στην ικανότητα να μπαίνουμε στη θέση του άλλου με τον οποίο διαντιδρούμε. Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να κατανοήσουμε το νόημα των λόγων, των χειρονομιών και των πράξεων του.

---

² G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», όπ.π., σ. 237-8.

Για τον Mead, λοιπόν, η νόηση συνίσταται στην «εσωτερική συζήτηση του ατόμου με τον εαυτό του μέσα από τη χρήση σημαντικών συμβόλων».³ Αυτή η εσωτερική συζήτηση, αυτή η εσωτερική νοητική διεργασία έχει ως υλικό της, θα μπορούσαμε να πούμε, τα νοήματα του κοινωνικού κόσμου, έχει ως στόχο την ερμηνεία της κοινωνικής κατάστασης και καταλήγει να υποστηρίζει, να διαμορφώνει την ανταπόκριση, την συμπεριφορά του ατόμου, τη δράση του. Με αυτή την έννοια η διαδικασία της σκέψης είναι μέρος του κοινωνικού κόσμου, κατά τον Mead. Όπως σημειώνει ο G. Ritzer, «η διαδικασία της σκέψης είναι μέρος του κοινωνικού κόσμου, και όχι κάτι που συμβαίνει αποκλειστικά και μόνο μέσα στο μυαλό του ανθρώπου. Γι' αυτό ο Mead πίστευε ότι οι νοητικές διεργασίες πρέπει να μελετώνται μέσα στον κοινωνικό περίγυρο και όχι ως φαινόμενα που συμβαίνουν μέσα στο μυαλό του δράντος ατόμου. Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να θεωρήσουμε τον νου ως μια σχέση ανάμεσα στον φορέα δράσης και την κατάσταση, η οποία διαμεσολαβείται από ένα σύνολο συμβόλων».⁴

Μια συνθήκη για την ανάπτυξη της νόησης είναι η ικανότητα της *αυτοπάθειας*, δηλαδή η ικανότητα να θέτει ο άνθρωπος τον εαυτό του ως όρο αναφοράς, όπως το κάνει και με τους άλλους στο πλαίσιο της κοινωνικής διαντίδρασης. Ο εαυτός, για τον Mead, συνιστά μια συνειδητή διεργασία. Ο εαυτός συγκροτείται μέσα από τις διαντιδράσεις με τους άλλους. Δεν είναι ένα παθητικό ον, αλλά ένα ενεργητικό ον, το οποίο διαμορφώνεται μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και των διαντιδράσεων.

Ο Mead έκανε λόγο για δύο στάδια κοινωνικοποίησης, το στάδιο του «ατομικού παιχνιδιού» και το στάδιο του «ομαδικού παιχνιδιού». Στο πρώτο στάδιο, το άτομο υποδύεται τους ρόλους των σημαντικών άλλων, δηλαδή των ατόμων που βρίσκονται στο άμεσο περιβάλλον του, όπως ο πατέρας, η μητέρα, τα αδέρφια. Με αυτό τον τρόπο αποκτά μια πρώτη, αποσπασματική αίσθηση του κοινωνικού κόσμου. Στο δεύτερο στάδιο, αποκτά μια συνεκτική αίσθηση της κοινωνικής

---

³ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», ό.π., σ. 244. Ο Ritzer υποστηρίζει ότι «το κρίσιμο στοιχείο της στοχαστικής διεργασίας είναι η ικανότητα να αναστέλλουμε προσωρινά τη δράση. Δηλαδή, όταν εμφανίζεται ένα ερέθισμα, οι άνθρωποι δεν παράγουν αναπόφευκτα την επιθυμητή αντίδραση. Αποφασίζουν τι θέλουν να κάνουν δοκιμάζοντας νοητικά ένα σύνολο εναλλακτικών αντιδράσεων, πριν ενεργήσουν στη συγκεκριμένη κατάσταση. Αυτό το σύνολο των εναλλακτικών λύσεων “καθιστά δυνατή την άσκηση της νοήμονος ή στοχαστικής επιλογής, με την αποδοχή μιας αντίδρασης μέσα από το σύνολο των δυνατών εναλλακτικών αντιδράσεων”. Αυτό δίνει στον άνθρωπο μια ιδιαίτερη ικανότητα να οργανώνει και να ελέγχει τη δράση του».

⁴ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», ό.π., σ.244-5.

πραγματικότητας, καθώς εμπλέκεται σε σχέσεις αλληλεπίδρασης με τον «γενικευμένο άλλο» (δηλαδή, το κοινωνικό σύνολο).

Ο Mead αναφέρει ως δύο βασικά συστατικά στοιχεία του εαυτού το «εγώ» και το «εμέ». Το πρώτο, το «εγώ» σχετίζεται με την αυθόρμητη δράση του ατόμου, ενώ το «εμέ» με την εσωτερίκευση των στάσεων των άλλων, δηλαδή με τα εσωτερικευμένα πρότυπα συμπεριφοράς. Ο εαυτός συνιστά παράγωγο της σχέσης μεταξύ των δύο αυτών συστατικών στοιχείων.

Την κοινωνία ο Mead την προσλαμβάνει ως την κοινωνική οργάνωση, όπου λαμβάνουν χώρα οι κοινωνικές διαντιδράσεις των ατόμων με τη μεσολάβηση των συμβόλων και νοημάτων. Όπως υποστήριζε συγκεκριμένα «η κοινωνία στην οποία ανήκουμε αντιπροσωπεύει ένα οργανωμένο σύνολο ανταποκρίσεων σε ορισμένες καταστάσεις στις οποίες συμμετέχει το άτομο». Οι κοινωνικοί θεσμοί είναι το σύνολο των μορφών ανταποκρίσεων, που έχουν σταθεροποιηθεί ως ένα βαθμό βάσει των κοινών νοημάτων που αποδίδουν τα άτομα στον κοινωνικό τους κόσμο.

2) Η συμβολή του H. Blumer

Όπως προαναφέρθηκε, ο Blumer ήταν αυτός που το 1937 εισήγαγε τον όρο «θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης», βασιζόμενος στην ερμηνεία των θεωρητικών επεξεργασιών του Mead. Ο Blumer άσκησε κριτική στον συμπεριφορισμό και στο δομικό λειτουργισμό, επειδή ο πρώτος (συμπεριφορισμός) υποστήριζε τον επικαθοριστικό ρόλο των κινήτρων και ο δεύτερος (δομικός λειτουργισμός) των κοινωνικών δομών και κανόνων ως προς τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ατόμων. Για τον Blumer, αυτές οι προσεγγίσεις αγνοούσαν τις διαδικασίες νοηματοδότησης του κοινωνικού κόσμου και της συμπεριφοράς από την πλευρά των ίδιων των ατόμων.⁵ Με άλλα λόγια, ο συμπεριφορισμός και ο δομικός λειτουργισμός δεν εξέταζαν τη δημιουργική ικανότητα του ατόμου να ερμηνεύει τις κοινωνικές καταστάσεις και τις δυνάμεις (δομές, κανόνες, κοινωνικές επιταγές) και βάσει των ερμηνειών αυτών να διαμορφώνει τη δράση του και τον κοινωνικό του κόσμο. Όπως το διατυπώνει ο Blumer, αυτό που χρειαζόταν να αναζητηθεί ήταν αυτή «η

---

⁵ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», όπ.π., 239. «Για τον Blumer» σχολιάζει ο Ritzer «τόσο ο συμπεριφορισμός όσο και ο δομικός λειτουργισμός τείνουν να εστιάζουν την προσοχή τους σε παράγοντες (όπως, λόγου χάριν, εξωτερικά ερεθίσματα και νόρμες) που προκαλούν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Κατά τον Blumer, και οι δύο αυτές θεωρίες αγνοούν την κρίσιμη διεργασία με την οποία οι φορείς δράσης εμπλουτίζουν με νόημα τόσο τις δυνάμεις των οποίων δέχονται την επενέργεια, όσο και τη δική τους συμπεριφορά».

καθοριστική διαδικασία μέσα από την οποία ο φορέας δράσης καταλήγει να διαμορφώσει το ενέργημά του».

Ο Blumer, λοιπόν, μέσα από την κριτική του στον κοινωνιολογικό ντετερμινισμό υποστήριξε τις θέσεις του για την κοινωνία.⁶ Η κοινωνία δεν αποτελείται από δομές μεγάλης κλίμακας, οι οποίες καθορίζουν την κοινωνική δράση των ατόμων. Αντιθέτως, η κοινωνία συγκροτείται μέσω των δράσεων και διαντιδράσεων των ατόμων. Όπως υποστήριζε χαρακτηριστικά, η κοινωνία είναι δράση. Αναγνώριζε βέβαια την ύπαρξη κοινωνικών δομών μεγάλης κλίμακας, όπως η κουλτούρα, αλλά δεν θεωρούσε ότι αυτή καθόριζε απόλυτα τη δράση των ατόμων. Επίσης, υποστήριζε ότι οι μακροδομές αυτές «αναδύονται» διαρκώς μέσα από τις διαντιδράσεις των ατόμων. Οι μεγάλης κλίμακας δομές θέτουν τις συνθήκες, διαμορφώνουν τις καταστάσεις εντός των οποίων δρουν και διαντιδρούν τα άτομα. Τα άτομα στις καταστάσεις αυτές έρχονται αντιμέτωπα με τα κοινώς αποδεκτά νοήματα και σύμβολα, αλλά με τη δράση και τη μεταξύ τους διαντίδραση τα άτομα είναι ικανά να διαπραγματεύονται αυτά τα νοήματα, να τα τροποποιούν, να τα αμφισβητούν και να δημιουργούν νέα.

Η κοινωνία, λοιπόν, κατά τον Blumer συνίσταται στη δράση. Δεν πρόκειται, όμως, για μια δράση μεμονωμένη, ατομική ή/και για το άθροισμα αυτών των μεμονωμένων δράσεων. Έχουμε να κάνουμε με μια συλλογική, «κοινή δράση», όπου τα άτομα δρουν και διαντιδρούν μεταξύ τους βάσει συμβόλων και κοινωνικών νοημάτων. Η κοινή δράση, λοιπόν, συνίσταται σε μια διαδικασία νοηματοδότησης του εαυτού και του άλλου, και στη δράση και διαντίδραση. Μέσα από αυτή τη νοηματοδοτούσα κοινή δράση συγκροτούνται οι θεσμοί της κοινωνίας, δηλαδή διαμορφώνονται και επαναλαμβάνονται κοινά πρότυπα συμπεριφοράς. Η σταθεροποίηση ή αλλιώς «θεσμοποίηση» των κοινωνικών συμπεριφορών βάσει των κοινωνικών νοημάτων που τους αποδίδονται δεν σημαίνει ότι αναπαράγεται ως τέτοια. Οι μορφές και τα νοηματικά περιεχόμενα των σχέσεων αυτών και των

---

⁶ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», ό.π., σ. 240. Ο Ritzer αναφερόμενος στην αντίθεση του Blumer απέναντι στον κοινωνιολογικό ντετερμινισμό, επισημαίνει ότι «ο Blumer ήταν επίσης αντίθετος σε κοινωνιολογικές θεωρίες που υποστηρίζουν ότι η ατομική συμπεριφορά καθορίζεται από εξωτερικές δυνάμεις μεγάλης κλίμακας. Σ' αυτή την κατηγορία κατέτασσε τις θεωρίες που επικεντρώνονται σε κοινωνικούς, δομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες όπως το κοινωνικό σύστημα, η κοινωνική δομή, ο πολιτισμός, η κοινωνική θέση, τα έθιμα, οι θεσμοί, η συλλογική αναπαράσταση, η κοινωνική κατάσταση, οι κοινωνικοί κανόνες και οι αξίες. Τόσο οι κοινωνιολογικές όσο και οι ψυχολογικές θεωρίες αγνοούν τη σημασία του νοήματος και της κοινωνικής συγκρότησης της πραγματικότητας».

προτύπων συμπεριφοράς είναι διαρκώς υπό διαπραγμάτευση μέσω της δράσης των ατόμων, μέσω των ερμηνειών των καταστάσεων, του εαυτού και του άλλου.

3) Βασικές αρχές της θεωρίας της συμβολικής διαντίδρασης

Θα ακολουθήσουμε τον G. Ritzer στο κείμενο του *Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων*, προκειμένου να δούμε τις βασικές θεωρητικές αρχές-παραδοχές της σύγχρονης θεωρίας των συμβολικών διαντιδράσεων.

Η *ικανότητα της σκέψης* συνιστά μια βασική αρχή της θεωρίας των συμβολικών διαντιδράσεων. Ο άνθρωπος χάρη στην ικανότητά του αυτή μπορεί να δρα με στοχαστικό και όχι με μηχανικό τρόπο. Με άλλα λόγια, μπορεί να στοχάζεται την κοινωνική κατάσταση με την οποία αναμετράται και να την ερμηνεύει. Ο *στοχασμός* και η *ερμηνεία της κατάστασης* είναι μια εσωτερική νοητική διαδικασία, μια εσωτερική συζήτηση, όπως λέει και ο Mead, με τον εαυτό. Αυτή η διαδικασία βασίζεται στα νοήματα και τα σύμβολα, τα οποία μαθαίνει ο άνθρωπος μέσω των κοινωνικών του διαντιδράσεων και μέσω της πιο βασικής μορφής διαντίδρασης, της κοινωνικοποίησης. Με τη γνώση των συμβόλων και των νοημάτων που είναι αποδεκτά και χρησιμοποιούνται από μια κοινωνική ομάδα ή/και από το σύνολο της κοινωνίας, το άτομο μπορεί να σκεφθεί και να ερμηνεύσει τους ορισμούς μιας κατάστασης, το νόημα των συμπεριφορών, των πράξεων των άλλων, των συμβόλων (λεκτικών, εικονικών, «φυσικών») που χρησιμοποιούν. Με αυτό τον τρόπο, διαντιδρά με τον εαυτό του, με την έννοια ότι εξετάζει τους δυνατούς τρόπους δράσης, αξιολογεί τις συνέπειες (θετικές και αρνητικές) της κάθε επιλογής και στο τέλος αποφασίζει, επιλέγει τον τρόπο με τον οποίο θα δράσει. Η ικανότητα της σκέψης επιτρέπει στον άνθρωπο να ερμηνεύει τις καταστάσεις και να καθορίζει τη συμπεριφορά του.

Η σκέψη του ατόμου διαμορφώνεται (από) και διαμορφώνει τη διαδικασία της διαντίδρασης. Αφενός τα νοήματα και τα σύμβολα που διαπραγματεύεται και επεξεργάζεται το άτομο τα μαθαίνει μέσω της κοινωνικοποίησης. Η κοινωνικοποίηση δεν είναι μια μονόδρομη διαδικασία εμπέδωσης συγκεκριμένων σημασιών, αλλά το άτομο που κοινωνικοποιείται διαντιδρά με τους φορείς της κοινωνικοποίησης και επεξεργάζεται τις πληροφορίες σύμφωνα με τις ανάγκες του. Με άλλα λόγια, η *κοινωνικοποίηση είναι μια δυναμική διαδικασία*. Αφετέρου, η σκέψη του ατόμου επιτρέπει τη διαπραγμάτευση άρα και την τροποποίηση των εκμαθημένων

κοινωνικών σημασιών και των συμβόλων. Το άτομο λαμβάνει υπόψη τους άλλους, τα νοήματα των πράξεων και των λόγων τους, καθώς και τους ορισμούς της κατάστασης. Το ίδιο το ενέργημα, η δράση του ατόμου φέρει νόημα και ως εκ τούτου συμβάλλει στη διαμόρφωση της κατάστασης. Αυτοί οι ορισμοί και οι ερμηνείες της κατάστασης από την πλευρά του ατόμου εκφράζονται στη διαδικασία της διαντίδρασης, με αποτέλεσμα να συμβάλλει και το άτομο στον ορισμό της κοινωνικής κατάστασης.

Τα αντικείμενα που ορίζονται από τους φορείς της δράσης είναι τριών ειδών: α) υλικά (υλικά αντικείμενα), β) κοινωνικά (πρόσωπα) και γ) αφηρημένα (ιδέες, έννοιες, αξίες). Οι θεωρητικοί της συμβολικής διαντίδρασης εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στον τρόπο με τον οποίο οι δρώντες ορίζουν τα αντικείμενα αυτά και στο πως τα αντικείμενα αυτά μπορεί να ερμηνεύονται με διαφορετικούς τρόπους από τα υποκείμενα στο πλαίσιο διαφορετικών καταστάσεων. Όπως υποστηρίζει ο H. Blumer «η φύση ενός αντικειμένου...συνίσταται στο νόημα που έχει για το άτομο για το οποίο αποτελεί αντικείμενο».⁷

Σημαντικές *πηγές κοινωνικών ορισμών*, κατά τον W.I. Thomas, είναι η *οικογένεια* και η *κοινότητα*. Εν τούτοις, αυτοί οι ορισμοί δεν είναι ούτε σταθεροί, παγιωμένοι, αναλλοίωτοι ούτε και καθοριστικοί ως προς τον τρόπο πρόσληψης και ερμηνείας του κοινωνικού κόσμου από τα άτομα και ως προς τη συμπεριφορά τους. Για τον Thomas, υπάρχει η δυνατότητα «αυθόρμητων ορισμών» μιας κατάστασης από τα άτομα, με την έννοια ότι αναγνωρίζεται στο άτομο μια δημιουργική ικανότητα να διαπραγματεύεται, να τροποποιεί και να μεταβάλλει τα κοινωνικά νοήματα και τα σύμβολα, βάσει των οποίων ορίζονται, ερμηνεύονται οι κοινωνικές καταστάσεις. Οι άνθρωποι μπορούν να διαμορφώνουν, επίσης, και νέα νοήματα στο πλαίσιο, βέβαια πάντα, της κοινωνικής τους διαντίδρασης.

Τα νοήματα βάσει των οποίων ερμηνεύονται και ορίζονται τα «αντικείμενα» από τα υποκείμενα δεν προκύπτουν από τις εσωτερικές νοητικές διεργασίες των ατόμων, αλλά από την κοινωνική διαντίδραση. *Τα σύμβολα είναι τα «οχήματα» του κοινωνικού νοήματος.* Τα σύμβολα βασίζονται στην ύπαρξη της γλώσσας. Η γλώσσα είναι ένα μεγάλο σύστημα συμβόλων. Πράξεις, χειρονομίες, αντικείμενα, εικόνες, λέξεις μπορούν να λειτουργούν ως σύμβολα, επειδή ακριβώς μέσω της γλώσσας τους έχει αποδοθεί κοινωνικό νόημα. Με άλλα λόγια, λόγω της γλώσσας μπορούν να

---

⁷ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», όπ.π., σ. 250.

παραπέμπουν σε κάτι άλλο, να συμβολίζουν, δηλαδή, κάτι άλλο πέρα από την «υλική» τους υπόσταση. Το νόημα που μπορεί να κομίζει ένα σύμβολο δεν είναι σταθερό και παγιωμένο. Το νοηματικό φορτίο κάθε συμβόλου είναι ανοιχτό στη διαπραγμάτευση, στην τροποποίησή του. Αυτό μαρτυρά τη δυνατότητα του ανθρώπου να δημιουργεί, να κατεργάζεται και να μεταβάλλει διαρκώς τους ορισμούς του κοινωνικού κόσμου. Κι αυτό το επιτυγχάνει μέσω της διαδικασίας της νοηματοδότησης και της ενεργητικής έκφρασης αυτού του νοήματος μέσω της δράσης και της διαντίδρασης. Τα σύμβολα, λοιπόν, διαμορφώνουν την κοινωνική δράση και τη διαντίδραση.

Η κοινωνική δράση δεν ταυτίζεται με την κοινωνική διαντίδραση. Η κοινωνική δράση συνίσταται στη δράση του ατόμου, η επιλογή της οποίας βασίζεται στην εκτίμηση των επιπτώσεών της στους άλλους δρώντες. Η κοινωνική διαντίδραση συνίσταται στη διαδικασία της μετάδοσης νοημάτων με σύμβολα μέσω της δράσης του ατόμου, στην ερμηνεία αυτών των συμβόλων από τους αποδέκτες της δράσης και στον καθορισμό βάσει της ερμηνείας αυτής της ανταπόκρισης των αποδεκτών. Πρόκειται για μια διαδικασία αμοιβαίας επίδρασης μεταξύ των φορέων της δράσης που συμμετέχουν σε αυτή την κοινωνική διαντίδραση.⁸

Κρίνεται χρήσιμο να αναφέρουμε τις *λειτουργίες που επιτελούν τα σύμβολα*, έτσι όπως τις έχει συνοψίσει ο G. Ritzer. Πρώτον, τα σύμβολα επιτρέπουν στον άνθρωπο να *ορίσει*, να *ταξινομήσει* και *οργανώσει* στη μνήμη του τα στοιχεία του υλικού και του κοινωνικού του κόσμου. Δεύτερον, βελτιώνει την *αντίληψη* του περιβάλλοντός του, καθώς μέσω αυτής της διαδικασίας ταξινόμησης και κατονομασίας, μπορεί να εστιάσει στα σημαντικά στοιχεία ενός χώδους κατά τα άλλα περιβάλλοντος. Τρίτον, η χρήση των συμβόλων του επιτρέπουν να στοχάζεται τους ορισμούς των κοινωνικών καταστάσεων και έτσι να *αναπτύσσει την ικανότητα της σκέψης του*. Τέταρτον, η ανάπτυξη των νοητικών διεργασιών, που βασίζονται στα σύμβολα και τα νοήματα που αυτά φέρουν, του επιτρέπουν να οργανώνει την ερμηνεία του κόσμου και να καθορίζει τη δράση του, έτσι ώστε να *ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του περιβάλλοντός του*.⁹ Πέμπτον, η χρήση των συμβόλων τού

---

⁸ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», όπ.π., σ.253.

⁹ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», όπ.π., σ. 252. Υποστηρίζει ο Ritzer ότι «τα σύμβολα αυξάνουν σε μεγάλο βαθμό την ικανότητά μας να λύνουμε διάφορα προβλήματα. Τα κατώτερα έμβια όντα χρησιμοποιούν αναγκαστικά μια μέθοδο δοκιμών και σφαλμάτων, ενώ οι άνθρωποι, με τη βοήθεια των συμβόλων, μπορούν να σκεφθούν μια σειρά από εναλλακτικές δράσεις πριν επιλέξουν αυτή που θα ακολουθήσουν. Αυτό μειώνει τις πιθανότητες σφαλμάτων, τα οποία μάλιστα μπορεί να είχαν μεγάλο κόστος».

επιτρέπει να υπερβαίνει τα όρια του χώρου, του χρόνου και του εαυτού (δυνατότητα σύγκρισης με άλλους χώρους και χρόνους, διεύρυνσης των δυνατοτήτων και μορφών δράσης, και δυνατότητα συμπαθητικής ενδοσκόπησης, δηλαδή δυνατότητα να υιοθετήσεις την σκοπιά του άλλου, να μπει στη θέση του). Έκτον, τα σύμβολα υποστηρίζουν την φανταστική ικανότητα προσέγγισης μιας άλλης, μεταφυσικής πραγματικότητας (κόλαση, παράδεισος). Και τέλος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, τα σύμβολα επιτρέπουν την ενεργητική δράση των ανθρώπων, καθώς η κατεργασία των νοημάτων, που φέρουν τα σύμβολα, μπορεί να υποστηρίξει ένα διαφορετικό ορισμό της κατάστασης και έναν αντίστοιχο τρόπο δράσης.

Μια άλλη θεμελιώδης έννοια, όπως προαναφέρθηκε, για τη θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης είναι αυτή του εαυτού. Πέρα από τις αναπτύξεις του G.H. Mead, πολύ σημαντική θεωρείται και η έννοια του «κατοπτρικού εαυτού» του C.H. Cooley. Με την έννοια αυτή ο Cooley αναφερόταν στην ικανότητα του ανθρώπου να θέτει τον εαυτό του ως αντικείμενο. Ο Cooley διέκρινε τρία συστατικά στοιχεία του «κατοπτρικού εαυτού»: α) την ικανότητα να φανταζόμαστε το πώς φαινόμαστε στους άλλους, β) να φανταζόμαστε την κρίση των άλλων για τον εαυτό μας και γ) την ικανότητα ανάπτυξης μιας αυτο-αίσθησης σε σχέση με τις κρίσεις των άλλων για τον εαυτό μας.¹⁰

4) Η δραματουργική ανάλυση του Erving Goffman

Ο E. Goffman υπήρξε ένας ενδελεχής μελετητής των συμβολικών διαντιδράσεων. Το έργο του *Η Παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή* (“Presentation of Self in everyday life”, 1959) αποτελεί ένα παράδειγμα δραματουργικής ανάλυσης της κοινωνικής ζωής. Η δραματουργική ανάλυση βασίζεται στην παραδοχή ότι η κοινωνική ζωή έχει αναλογίες με τα δρώμενα μιας θεατρικής σκηνής.¹¹ Οι προσκηνιακοί και παρασκηνιακοί χώροι, οι ρόλοι¹², οι τεχνικές διαχείρισης των

¹⁰ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», όπ.π., σ. 254.

¹¹ E.Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, μετ. Μ. Γκόφρα, εισ. Δ. Μακρυγιάννη, επιμ. Κ. Λιβιεράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 55. Στον πρόλογο του βιβλίου του ο Goffman προσδιορίζει την οπτική και τους στόχους της προσέγγισής του ως εξής: «Η οπτική που υιοθετείται σ’ αυτή την εργασία είναι εκείνη της θεατρικής παράστασης και οι αρχές που συνάγονται είναι δραματουργικές. Θα εξετάσω τον τρόπο με τον οποίο το άτομο που βρίσκεται σε συνηθισμένες εργασιακές καταστάσεις παρουσιάζει τον εαυτό του και τη δραστηριότητά του σε άλλους, τους τρόπους με τους οποίους καθοδηγεί και ελέγχει την εντύπωση που σχηματίζουν γι’ αυτόν, καθώς και όλα όσα μπορεί ή δεν μπορεί να κάνει κατά τη διάρκεια της παράστασης που δίνει ενώπιόν τους.

¹² E.Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 72. Ο Goffman ορίζει ως κοινωνικό ρόλο [social role] την «τέλεση δικαιωμάτων και καθηκόντων που συνδέονται με μια ορισμένη κοινωνική θέση ή κοινωνικό κύρος [social status]». Για τον Goffman, «ένας κοινωνικός

εντυπώσεων, η σχέση εκτελεστή και ακροατηρίου, όλα αυτά τα χαρακτηριστικά στοιχεία της θεατρικής συνθήκης, κατά τον Goffman, μπορούν να εντοπιστούν και στην καθημερινή κοινωνική ζωή.

Για τον Goffman, το κοινωνικό άτομο καλείται να διαχειριστεί μια σχέση μεταξύ δύο όψεων του εαυτού του, μεταξύ του «ανθρώπινου εαυτού» και του «κοινωνικοποιημένου εαυτού». Ο «ανθρώπινος εαυτός» αντιστοιχεί στο «εγώ» του G. Mead, δηλαδή συνίσταται στο αυθόρμητο εγώ, στο τι θέλουμε να κάνουμε κάθε φορά. Ο «κοινωνικοποιημένος εαυτός» αντιστοιχεί στο «εμέ», δηλαδή στις προσδοκίες που έχουν οι άλλοι για εμάς. Σύμφωνα με τον Goffman, οι άνθρωποι στην καθημερινή τους ζωή προσπαθούν να δώσουν μια σταθερή και εξειδικευμένη εικόνα του εαυτού τους, κι αυτό το επιδιώκουν και το επιτυγχάνουν «δίνοντας παραστάσεις» ενώπιον των άλλων κοινωνικών ατόμων, τα οποία αποτελούν το κοινωνικό ακροατήριο του εκτελεστή εαυτού. Ο εαυτός, επομένως, είναι ένα «δραματουργικό παράγωγο», δηλαδή είναι το προϊόν της διαντίδρασης μεταξύ του φορέα της δράσης, του ερμηνευτή και των άλλων, του κοινωνικού του ακροατηρίου.

Όπως προαναφέρθηκε μια από τις αναλογίες μεταξύ κοινωνικής ζωής και θεάτρου είναι η ύπαρξη του προσκηνίου. Ο Goffman ως αναλυτική του μονάδα παίρνει τον όμιλο και όχι το άτομο. Ο όμιλος είναι η ομάδα των ερμηνευτών και η ομάδα των παρατηρητών, του κοινού δηλαδή του ερμηνευτή. Όμιλο μπορεί να συνιστά ακόμη και ένα άτομο.¹³ Η δραστηριότητα ενός ατόμου ή μιας ομάδας ερμηνευτών μπροστά σε ένα όμιλο παρατηρητών και η επίδραση που μπορεί να ασκείται στο κοινό αυτό ορίζεται από τον Goffman ως «παράσταση». Μέρος της παράστασης, το οποίο επιδιώκει να αποδώσει με ένα πάγιο τρόπο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και προσδιορισμούς στην κατάσταση όπου εκδιπλώνεται η παράσταση, ορίζεται ως «όψη». Όπως την ορίζει συγκεκριμένα ο Goffman, η «όψη»

ρόλος εμπεριέχει έναν ή περισσότερους εντοπισμένους ρόλους και καθένας από τους διαφορετικούς αυτούς ρόλους μπορεί να παρουσιάζεται από τον εκτελεστή σε μια σειρά περιστάσεων μπροστά σε ακροατήρια του ίδιου τύπου ή μπροστά σ' ένα ακροατήριο αποτελούμενο από τα ίδια πρόσωπα».

¹³ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», ό.π., σ. 261. Ο Ritzer επισημαίνει την αναλυτική χρησιμότητα του όρου «όμιλος» για την μελέτη των περιστάσεων κοινωνικής διαντίδρασης, όπως τον εννοιολογεί ο E. Goffman: «Όμιλος είναι κάθε σύνολο ατόμων που συνεργάζονται για τη διεξαγωγή μιας συγκεκριμένης παράστασης. [...] ο εκτελεστής και το ακροατήριο αποτελούν ένα είδος ομίλου, αλλά ο Goffman θεωρεί επίσης ότι μια ομάδα εκτελεστών είναι κι αυτή ένα είδος ομίλου, και το ακροατήριο είναι επίσης ένα άλλο είδος ομίλου. Υποστηρίζει την ενδιαφέρουσα άποψη ότι ακόμη και ένα μεμονωμένο άτομο μπορεί να αποτελεί όμιλο. Το σχετικό επιχείρημά του, που ακολουθεί τις αρχές της κλασικής θεωρίας των συμβολικών διαντιδράσεων, είναι ότι το ίδιο το άτομο μπορεί να αποτελεί το ακροατήριο του εαυτού του, μπορεί δηλαδή να φαντάζεται ότι υπάρχει ένα ακροατήριο».

είναι «ο ορισμένου τύπου εκφραστικός εξοπλισμός που εκούσια ή ασυναίσθητα χρησιμοποιείται από το άτομο κατά τη διάρκεια της παράστασής του».¹⁴

Ως σταθερά συστατικά στοιχεία της όψης θεωρούνται το «σκηνικό» και η «προσωπική όψη». Το σκηνικό είναι το φυσικό περιβάλλον, ο χώρος όπου λαμβάνει χώρα μια καθημερινή διαντίδραση, για παράδειγμα μια αίθουσα χειρουργικών επεμβάσεων, μια αίθουσα διδασκαλίας.¹⁵

Η «προσωπική όψη» έχει να κάνει με τα στοιχεία του εκφραστικού εξοπλισμού του ίδιου του ερμηνευτή, όπως διακριτικά σημεία της κοινωνικής του θέσης και του ρόλου του, σωματικά και εκφραστικά χαρακτηριστικά.¹⁶ Ο εκτελεστής θα πρέπει να δίνει προσοχή στην «εμφάνισή»¹⁷ του, καθώς και στον «τρόπο» συμπεριφοράς του, έτσι ώστε και τα δύο να αρμόζουν με το ρόλο που επιτελεί.

Μια κοινωνική «όψη» μπορεί να έχει διαμορφωθεί και να έχει σταθεροποιηθεί ως τέτοια, δηλαδή ως συγκεκριμένος χώρος όπου λαμβάνουν χώρα συγκεκριμένα δρώμενα μέσω της επιτέλεσης προσδιορισμένων κοινωνικών ρόλων. Ο Goffman κάνει λόγο για τη δυνατότητα «θεσμοποίησης» της κοινωνικής όψης, εννοώντας την εδραίωση «συλλογικών αναπαραστάσεων», οι οποίες περιγράφουν και προσδιορίζουν την κατάσταση, τους ρόλους, τα δρώμενα και τις σχέσεις που αντιστοιχούν σε ένα συγκεκριμένο προσκήνιο.¹⁸

---

¹⁴ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 78.

¹⁵ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 78. Ο Goffman ορίζει ως «σκηνικό» το μέρος αυτό της παράστασης το οποίο «περιλαμβάνει την επίπλωση, τη διακόσμηση, τη διάταξη του χώρου και άλλα στοιχεία του φόντου που συνιστούν τη σκηνογραφία και τα σκηνικά αντικείμενα για την περίπτωση της ανθρώπινης δράσης που εκτυλίσσεται μπροστά, μέσα ή πάνω του».

¹⁶ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 79. Με τον όρο «προσωπική όψη» ο Goffman αναφέρεται στα στοιχεία αυτά «που ταυτίζουμε πιο στενά με τον ίδιο τον ερμηνευτή και εύλογα περιμένουμε να τον ακολουθούν όπου κι αν πηγαίνει. Στα μέρη της προσωπικής όψης συγκαταλέγονται: διακριτικά θέσης ή αξιώματος · αμφίεση, φύλο, ηλικία και φυλετικά χαρακτηριστικά · σωματικές διαστάσεις και παρουσιαστικό · στάση και κινήσεις του σώματος · ύφος της ομιλίας · εκφράσεις του προσώπου · και άλλα παρόμοια».

¹⁷ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 80. Ο Goffman προχωράει στη διάκριση των ερεθισμάτων-πληροφοριών που εκπέμπει η προσωπική όψη του ερμηνευτή σχετικά με την «εμφάνιση» και με τον «τρόπο» του. Η «εμφάνιση αναφέρεται στα ερεθίσματα που με τη λειτουργία τους εκείνη την ώρα μας πληροφορούν σχετικά με την κοινωνική θέση και αναγνώριση του ερμηνευτή [και] για την προσωρινή τελετουργική κατάσταση του ατόμου». Ο «τρόπος αναφέρεται στα ερεθίσματα που με τη λειτουργία τους εκείνη την ώρα μας προειδοποιούν για τον αλληλεπιδραστικό ρόλο τον οποίο προσδοκά να παίξει ο ερμηνευτής στην επερχόμενη κατάσταση».

¹⁸ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 83. Όπως υποστηρίζει ο Goffman «μια δεδομένη κοινωνική όψη τείνει να θεσμοποιείται σύμφωνα με τις αφηρημένες στερεότυπες προσδοκίες που ενεργοποιεί και να αποκτά ένα νόημα και μια σταθερότητα πέρα από τα συγκεκριμένα έργα που συμβαίνει την ώρα εκείνη να εκτελούνται στο όνομα της. Η όψη γίνεται “συλλογική αναπαράσταση” και γεγονός καθεαυτό. Όταν ένα δρων υποκείμενο αναλαμβάνει έναν καθιερωμένο κοινωνικό ρόλο, ανακαλύπτει συνήθως ότι έχει ήδη καθιερωθεί μια συγκεκριμένη όψη γι’ αυτόν».

Συνήθως, η ύπαρξη ενός προσκηνιακού χώρου προϋποθέτει και την ύπαρξη και ενός παρασκηνιακού χώρου. Ο Goffman κάνει λόγο για ένα διακριτό χώρο σε σχέση με το προσκήνιο, το παρασκήνιο. Στο παρασκήνιο αναπτύσσονται αυτές οι δράσεις που πρέπει να αποκρύπτονται από το ακροατήριο. Ο έλεγχος της πρόσβασης του κοινού στο παρασκήνιο είναι ένα βασικό μέλημα των ερμηνευτών, καθώς η είσοδος του, η «ατυχής παρείσφρησή» του μπορεί να διαταράξει την παράσταση και την αυτοεικόνα που προωθούν οι ερμηνευτές.¹⁹

Ο κίνδυνος αυτός των διαταραχών της ομαλότητας της παράστασης και της αυτοεικόνας του δρώντος-εκτελεστή συνιστά μια μόνιμη απειλή, η οποία αντιμετωπίζεται με διαφορετικές τεχνικές αποτροπής ή/και αντιμετώπισης αυτών που ο Goffman ονομάζει «δραματουργικά απρόοπτα». Τεχνικές «χειρισμού των εντυπώσεων» είναι οι εξής: 1) απόκρυψη, 2) πρόκληση εντύπωσης της συνέπειας των μερών της παράστασης, 3) πρόκληση σύγχυσης, 4) πρόκληση εντύπωσης της μοναδικότητας της παράστασης, 5) δραματουργική αυτοπειθαρχία, 6) δραματουργική αφοσίωση, 7) δραματουργική προετοιμασία, 8) απόσταση από το ρόλο.

Η πρώτη τεχνική της απόκρυψης κρίνεται ως πολύ σημαντική, καθώς προστατεύει την εξιδανικευμένη εικόνα του εαυτού του εκτελεστή. Αυτά που ενδέχεται να χρειαστεί ο εκτελεστής να αποκρύψει από το ακροατήριό του είναι τα παρακάτω: α) κρυφές απολαύσεις («κρυφή κατανάλωση»), β) πληροφορίες για το παρελθόν του («αποφυγή ατοπημάτων»)²⁰, γ) εσφαλμένες ενέργειες, λάθη και τις κατάλληλες επανορθωτικές κινήσεις,²¹ δ) διαδικασία που προηγήθηκε της

---

¹⁹ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 264. Ο Goffman περιγράφει τον όρο της «ατυχούς παρείσφρησης» ως εξής: «Όταν ένας ξένος εισέρχεται τυχαία στην περιοχή όπου δίνεται μια παράσταση, ή όταν ένα μέλος του κοινού μπαίνει κατά λάθος στο παρασκήνιο, είναι πιθανόν να συλλάβει επ' αυτοφώρω (flagrante delicto) τους παριστάμενους. Χωρίς να είναι στις προθέσεις κανενός, τα πρόσωπα που βρίσκονται στην περιοχή διαπιστώνουν ότι εκτέθηκαν κατάφωρα κάνοντας κάτι αρκετά ασύμβατο με την εντύπωση που είναι υποχρεωμένοι, για γενικότερους κοινωνικούς λόγους, να διατηρούν μπροστά στον παρείσακτο. Εδώ έχουμε να κάνουμε μ' αυτό που μερικές φορές ονομάζεται "ατυχής παρείσφρηση"».

²⁰ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 264. «Ο πρότερος βίος», κατά τον Goffman, «και η τρέχουσα δραστηριότητα ενός συγκεκριμένου ερμηνευτή κατά κανόνα περιλαμβάνουν μερικά τουλάχιστον γεγονότα που, αν φανερωθούν κατά τη διάρκεια μιας παράστασης, θα καταστήσουν ανυπόληπτες ή τουλάχιστον θα αποδυναμώσουν τις όποιες αξιώσεις σε σχέση με τον εαυτό που προσπαθεί να προβάλει ο ερμηνευτής ως μέρος του ορισμού της κατάστασης. [...] Όταν αναδεικνύονται τέτοια γεγονότα, το σύνθημα αποτέλεσμα είναι αμηχανία. Η προσοχή μπορεί βέβαια να εστιαστεί σ' αυτά μέσα από ακούσιες χειρονομίες ή ατυχείς παρεισφρήσεις. Ωστόσο πιο συχνά αναδεικνύονται μέσα από ηθελημένες προφορικές δηλώσεις ή μη λεκτικές πράξεις, την πλήρη σημασία των οποίων δεν αντιλαμβάνεται το άτομο που τις συνεισφέρει στην αλληλεπίδραση. Ακολουθώντας την κοινή γλώσσα, τέτοιες μορφές διασάλευσης των προβαλλόμενων εντυπώσεων μπορούμε να τις ονομάσουμε "ατοπήματα" (faux pas)».

²¹ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 98-9. Σχετικά με την απόκρυψη λαθών και των επανορθωτικών κινήσεων, αναφέρει ο Goffman ότι «βλέπουμε ότι λάθη και

παρουσίασης της παράστασης και παρουσίαση μόνο του τελικού προϊόντος²², ε) «βρώμικες δουλειές»,²³ στ) συμβιβασμοί, ταπεινώσεις, πλάγιοι τρόποι²⁴, ζ) ανέντιμες συναλλαγές και ενέργειες η) παραβίαση ηθικών αρχών και ιδεωδών προτύπων²⁵.

Μια βασική μέριμνα του εκτελεστή είναι να δίνει την εντύπωση μιας ολοκληρωμένης και άρτιας επιτέλεσης του ρόλου του και συνολικά της παράστασης. Οι επιμέρους δραματουργικές πράξεις της παράστασης θα πρέπει να φαίνονται ότι εναρμονίζονται μεταξύ τους και δεν υπεισέρχονται στο σύνολο της ερμηνείας στοιχεία, «ακούσιες χειρονομίες» που διαταράσσουν την ομαλότητα και τη συνέχεια της παράστασης. Στην απαίτηση αυτή για εκφραστική συνοχή, η οποία διασφαλίζει τον εύθραυστο χαρακτήρα της παράστασης και της καλλιεργούμενης εντύπωσης προς το κοινό, ο Goffman εντοπίζει την ασυμφωνία μεταξύ του «ανθρώπινου» και του «κοινωνικοποιημένου εαυτού».²⁶

αστοχίες συχνά διορθώνονται προτού λάβει χώρα η παράσταση, ενώ αποκρύπτονται τα σημάδια που θα έκαναν έκδηλη την παρουσία και τη διόρθωσή τους. Έτσι συντηρείται μια εντύπωση αλάθητου, τόσο σημαντική σε πολλές παρουσιάσεις.

²² E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 99. Σχετικά με την απόκρυψη της προπαρασκευαστικής διαδικασίας αναφέρει ο Goffman ότι «σε εκείνες τις μορφές αλληλεπίδρασης όπου το άτομο παρουσιάζει ένα προϊόν σε άλλους, τους δείχνει συνήθως μόνο το τελικό προϊόν, κι έτσι αυτοί τον κρίνουν με βάση κάτι που είναι τελειωμένο, λουστραρισμένο και συσκευασμένο. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αν η προσπάθεια που όντως απαιτήθηκε για την ολοκλήρωση του αντικειμένου ήταν πολύ μικρή, το γεγονός αποκρύβεται. Σε άλλες πάλη, εκείνο που κρύβεται είναι οι πολλές επίπονες ώρες μοναχικής δουλειάς».

²³ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 99. «Μια τέταρτη ασυμφωνία μεταξύ των φαινομένων και της όλης πραγματικότητας μπορεί επίσης να σημειωθεί. Διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν πολλές παραστάσεις που δεν θα μπορούσαν να είχαν δοθεί χωρίς να γίνουν κάποιες δουλειές που ήταν από άλλες απόψεις βρομερές, ημιπαράνομες, ωμές και εξευτελιστικές, αλλά τα ενοχλητικά αυτά δεδομένα σπανίως εκφράζονται κατά τη διάρκεια μιας παράστασης».

²⁴ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 101. «Διαπιστώνουμε ότι οι ερμηνευτές συχνά καλλιεργούν την εντύπωση ότι είχαν ιδεώδη κίνητρα για την ανάληψη του ρόλου που ερμηνεύουν, ότι διαθέτουν τα ιδανικά προσόντα γι' αυτόν και ότι δεν χρειάστηκε να υποστούν οποιουδήποτε αναξιοπρεπείς όρους, προσβολές και ταπεινώσεις ή να κάνουν την όποια σιωπηρή "συναλλαγή", προκειμένου να τον αναλάβουν [...] Βλέπουμε εξάλλου τους κληρικούς να δίνουν την εντύπωση ότι προσήλθαν στην εκκλησία επειδή ένιωσαν ένα κάλεσμα σ' αυτή την αποστολή, τείνοντας έτσι να καλύψουν, στη μεν Αμερική, το ενδιαφέρον τους για κοινωνική άνοδο, στη δε Βρετανία, την έγνοια τους να μην πέσουν πολύ χαμηλά στην κοινωνική κλίμακα. Επιπλέον, δίνουν την εντύπωση ότι διάλεξαν την τωρινή εννορία τους λόγω της πνευματικής υπηρεσίας που μπορούν να της προσφέρουν και όχι, όπως συχνά συμβαίνει στην πραγματικότητα, επειδή οι πρεσβύτεροι τους προσέφεραν ένα καλό σπίτι ή πλήρη κάλυψη των δαπανών μετεγκατάστασης».

²⁵ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 100. Ο ερμηνευτής, για τον Goffman, μπορεί να ελαστικοποιήσει τα κριτήρια της δράσης του, με την έννοια ότι «ο ερμηνευτής θα θυσιάσει εκείνα τα πρότυπα που η αθέτησή τους μπορεί να συγκαλυφθεί, κι αυτό για να τηρήσει άλλα που η ανεπαρκής εφαρμογή του δεν συγκαλύπτεται. Έτσι, σε περιόδους εφαρμογής δελτίου τροφίμων, αν ένας εστιατοράς, παντοπώλης ή χασάπης θέλει να επιδεικνύει τη συνήθη ποικιλία προϊόντων επιβεβαιώνοντας την εικόνα του στους πελάτες, τότε η λύση είναι ίσως οι παράνομες προμήθειες από αφανείς πηγές».

²⁶ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ. 110-1. «Η εκφραστική συνοχή που απαιτείται στα δρώμενα καταδεικνύει μια κρίσιμη ασυμφωνία ανάμεσα στον αναπόφευκτα ανθρώπινο και στον κοινωνικοποιημένο εαυτό μας. Ως ανθρώπινα όντα είμαστε, απ' ό,τι φαίνεται, πλάσματα με ποικίλες παρορμήσεις, με ψυχική ενέργεια και διάθεση που μεταβάλλεται από τη μια

Μια τρίτη τεχνική χειρισμού των εντυπώσεων από την πλευρά του εκτελεστή είναι η πρόκληση σύγχυσης. Αυτή η τεχνική συνίσταται ουσιαστικά στην προσπάθεια του εκτελεστή να διατηρεί μια απόσταση από το ακροατήριό του, μέσα από τέτοιες χειρονομίες και λέξεις οι οποίες καθιστούν ως ένα βαθμό την παράσταση δυσνόητη. Με αυτό τον τρόπο επιδιώκεται μια αίσθηση δέους που μεταδίδεται στο ακροατήριο. Όπως επισημαίνει ο Goffman, αυτή την αίσθηση δέους μπορεί και το ίδιο το κοινό να προσπαθεί να την διατηρήσει, έτσι ώστε να διασφαλιστεί η επιτυχία της παράστασης. Αυτή η παρατήρηση του Goffman αναδεικνύει τη σχέση διαντίδρασης μεταξύ του εκτελεστή και του ακροατηρίου.

Η πρόκληση της εντύπωσης της μοναδικότητας της παράστασης επιδιώκεται από τον εκτελεστή, έτσι ώστε να διασφαλίσει την αφοσίωση, τη συμμετοχή και τον ενθουσιασμό του ακροατηρίου. Η μοναδικότητα της παράστασης διασφαλίζεται με δύο τρόπους. Ο ένας έχει να κάνει με την παρουσίαση του ρόλου που ερμηνεύει ο εκτελεστής ως του μοναδικού ή του πιο σημαντικού για αυτόν. Αυτή η εντύπωση διασφαλίζεται με τον «διαχωρισμό του κοινού». Με το διαχωρισμό αυτόν «το άτομο διασφαλίζει ότι εκείνοι μπροστά στους οποίους θα υποδυθεί έναν από τους ρόλους δεν θα είναι οι ίδιοι μπροστά στους οποίους θα υποδυθεί έναν διαφορετικό ρόλο σε άλλο σκηνικό». ²⁷ Ακόμα κι αν αυτός ο διαχωρισμός δεν είναι εφικτός, δηλαδή αν το κοινό έρχεται αντιμέτωπο με την παρουσίαση διαφορετικών ρόλων από τον ερμηνευτή, τότε μπορεί να αντιμετωπίσει τον ερμηνευτή ως τον ρόλο που επιτελεί στη συγκεκριμένη περίπτωση. Ο άλλος τρόπος διασφάλισης της μοναδικότητας μιας παράστασης σχετίζεται με την καλλιέργεια της εντύπωσης από την πλευρά του ερμηνευτή ότι η συγκεκριμένη ερμηνεία του ρόλου ή/και η επαφή με το συγκεκριμένο ακροατήριο είναι μοναδική και ιδιαίτερη. Αυτό επιτυγχάνεται με την «συσκότιση της ρουτίνας» και με την έμφαση σε αυθόρμητες εκφράσεις και χειρονομίες. Όπως υποστηρίζει ο Goffman, έχουμε να κάνουμε με τη διατήρηση μιας «επίφασης προσωποποίησης» της σχέσης, της συναλλαγής μεταξύ ερμηνευτή και κοινού. ²⁸

στιγμή στην άλλη. Ως χαρακτήρες όμως που εκτίθενται σ' ένα κοινό δεν πρέπει να παρουσιάζουμε μεταπτώσεις».

²⁷ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, όπ.π., σ.104.

²⁸ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή* όπ.π., σ. 104-5. Όπως υποστηρίζει ο Goffman, «οι ερμηνευτές τείνουν να καλλιεργούν την εντύπωση ότι η τρέχουσα ερμηνεία του ρόλου τους και η σχέση τους με το παρόν ακροατήριο έχουν κάτι το ιδιαίτερο και μοναδικό. Η ρουτίνα που χαρακτηρίζει την παράσταση συσκοτίζεται (ο ίδιος ο ερμηνευτής αγνοεί κατά κανόνα πόσο τυποποιημένη είναι στην πραγματικότητα η ερμηνεία του), ενώ τονίζονται οι αυθόρμητες πλευρές της κατάστασης. [...] Στην εμπορική μας ζωή, αυτό το χαρακτηριστικό των παραστάσεων έχει γίνει

Η τεχνική της δραματουργικής αυτοπειθαρχίας συνίσταται στην αυτοπειθαρχία του εκτελεστή κατά την ώρα της επιτέλεσης του ρόλου του. Η αυτοπειθαρχία στα δεδομένα του ρόλου και στις προσδοκίες του ακροατηρίου για τον ρόλο και την κοινωνική κατάσταση συμβάλλει στην αποτροπή ενδεχόμενων διαταραχών, ασυνεπειών ως προς την επιτέλεση του ρόλου και λανθασμένων κινήσεων. Ο ερμηνευτής θα πρέπει να έχει βαθιά επίγνωση του ρόλου του και των απαιτήσεων του. Ο έλεγχος των συναισθηματικών του εκφράσεων, των λόγων και των χειρονομιών του τον προφυλάσσει από «ακούσιες χειρονομίες» και «ατοπήματα», που μπορεί να παραβιάσουν την λειτουργικότητα της παράστασης. Επίσης, ο πειθαρχημένος ερμηνευτής είναι προετοιμασμένος να διαχειριστεί ενδεχόμενες απρόοπτες καταστάσεις. Θα πρέπει, δηλαδή, να είναι σε θέση «να δώσει μια εύλογη δικαιολογία για να μειώσει τη σημασία του ανατρεπτικού συμβάντος, ή να διασκεδάσει με χαριτωμένο τρόπο τις εντυπώσεις, ή ακόμη, με μια εκ βαθέων απολογία ή και τον ίδιο τον αυτοϋποβιβασμό του, να αποκαταστήσει τους υπαίτιους αυτής της κατάστασης».²⁹

Με κάποιες τεχνικές, όπως η διατήρηση των μυστικών, ο διαχωρισμός από το κοινό και η περιοδική αλλαγή ακροατηρίων με στόχο την αποφυγή προσωπικών δεσμών με το ακροατήριο, η ανάπτυξη της εσω-ομαδικής αλληλεγγύης και της ηθικής αμοιβαίας στήριξης, διασφαλίζεται η αφοσίωση των ερμηνευτών στην ομάδα τους και στην αρμόζουσα επιτέλεση του ρόλου τους.

Η δραματουργική προετοιμασία είναι πολύ σημαντική, καθώς ο ερμηνευτής είναι σε θέση ετοιμότητας για ενδεχόμενες απρόβλεπτες καταστάσεις, παρεμβάσεις από το κοινό, σχόλια και αντιδράσεις. Η προετοιμασία του έγκειται στην πρόβλεψη ενδεχόμενων διαταραχών και στον υπολογισμό των τρόπων αντιμετώπισης τέτοιων απρόβλεπτων εξελίξεων, τις οποίες ενδεχομένως θα κληθεί ο ερμηνευτής να διαχειριστεί.

αντικείμενο εκμετάλλευσης όσο και δυσφήμισης υπό τον τίτλο “προσωπική υπηρεσία” σε άλλους τομείς της ζωής, μπορεί να αστερευθούμε για τον ειδικό που “έρχεται στο προσκεφάλι” μας ή που έχει “σίγουρο χέρι”. (Ξεχνάμε συνήθως ότι ως ερμηνευτές στο ρόλο του πελάτη συντηρούμε διακριτικά αυτή την επίφαση προσωποποίησης προσπαθώντας να δώσουμε την εντύπωση ότι δεν “βγήκαμε στην αγορά” ψάχνοντας αυτή την υπηρεσία και δεν θα σκεφτόμασταν ποτέ να πάμε σε άλλον)».

²⁹ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, ό.π., σ. 271-2. «Κι αν η διασάλευση της παράστασης δεν μπορεί να αποφευχθεί, ή έστω να συγκαλυφθεί, ο πειθαρχημένος ερμηνευτής είναι προετοιμασμένος να δώσει μια εύλογη δικαιολογία για να μειώσει τη σημασία του ανατρεπτικού συμβάντος, ή να διασκεδάσει με χαριτωμένο τρόπο τις εντυπώσεις, ή ακόμη, με μια εκ βαθέων απολογία ή και τον ίδιο τον αυτοϋποβιβασμό του, να αποκαταστήσει τους υπαίτιους αυτής της κατάστασης»,

Η απόσταση από τον ρόλο αποτελεί και αυτή μια τεχνική χειρισμού των εντυπώσεων. Μπορεί να συμβάλει είτε στην εκτόνωση μιας έντασης ή στην διατήρηση της προσωπικής αξιοπρέπειας. Η τεχνική αυτή συναρτάται πολλές φορές με την κοινωνική θέση του ατόμου και με την κοινωνική του ταυτότητα.

Ο Goffman αναδεικνύει τη σχέση διαντίδρασης μεταξύ των ερμηνευτών και του κοινού ενώπιον του οποίου οι πρώτοι ανεβάζουν την παράστασή τους, αναφέροντας τους τρόπους με τους οποίους τα μέλη του κοινού μπορούν να συμβάλλουν κι αυτοί στην επιτυχία μιας παράστασης. Πιο συγκεκριμένα, μια «προστατευτική τεχνική» σχετίζεται με την επίδειξη ενός «τακτ» σε σχέση με τον προσκηνιακό και τον παρασκηνιακό χώρο. Τα μέλη του κοινού προσέχουν να μην εισέλθουν απρόσκλητοι σε χώρους, όπου δεν έχουν δεχτεί από κάποιον πρόσκληση. Ακόμα κι αν πρόκειται να εισέλθουν, φροντίζουν να δίνουν μια προειδοποίηση έτσι ώστε να δίνεται η δυνατότητα στους ερμηνευτές να προετοιμαστούν για την συνάντηση αυτή και να αποφευχθεί μια «ατυχής παρείσφρηση». Επίσης, αν μια αλληλεπίδραση εκ των πραγμάτων γίνεται παρουσία ξένων, αυτοί προσπαθούν να δείξουν ότι δεν εμπλέκονται ή/και δεν δίνουν προσοχή στο συμβάν το οποίο λαμβάνει χώρα στον ίδιο τόπο, όπου βρίσκονται κι αυτοί.

Ένας άλλος τρόπος συμβολής του κοινού στην επιτυχία μιας παράστασης έγκειται στην παράβλεψη κάποιου ολισθήματος, λάθους του ερμηνευτή ή/και στην αποδοχή μιας προβαλλόμενης δικαιολογίας από την πλευρά του ερμηνευτή. Ο Goffman κάνει λόγο για «σιωπηρή συμπαιγνία», που αναπτύσσεται μεταξύ του κοινού και των ερμηνευτών σε περιπτώσεις, όπου τίθεται σε κίνδυνο η ομαλή και επιτυχής συνέχιση της παράστασης. Σε περιπτώσεις, όπου ο ερμηνευτής μπορεί να είναι αρχάριος, το κοινό ενδέχεται να τον περιβάλλει με μια ιδιαίτερη φροντίδα και να τον στηρίξει σε ενδεχόμενα σφάλματα στα οποία μπορεί να περιπέσει κατά τη διάρκεια της παράστασης. Ο Goffman συνοψίζει τα κίνητρα που ωθούν το κοινό να ενεργήσει με τακτ απέναντι στους ερμηνευτές στην **α)** «επιθυμία τους να αποφευχθεί μια σκηνή», στην **β)** «άμεση ταύτιση με τους ερμηνευτές» και στην **γ)** απόσπαση της «εύνοιας τους με απώτερο στόχο την εκμετάλλευσή τους».³⁰

Ο Goffman και στο έργο του *Στίγμα* (1963) εξετάζει τις σχέσεις διαντίδρασης μεταξύ στιγματισμένων ατόμων και φυσιολογικών ατόμων. Το στίγμα προκύπτει από την ασυμφωνία μεταξύ της «εν δυνάμει κοινωνικής ταυτότητας» (τι πρέπει να είναι

---

³⁰ E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, ό.π., σ. 288.

κανείς) και της «πραγματικής κοινωνικής ταυτότητας» (τι πραγματικά είναι κανείς). Το στίγμα μπορεί να είναι φανερό, όπως μια σωματική δυσμορφία, και κρυφό, όπως ο ομοφυλοφιλικός σεξουαλικός προσανατολισμός. Στην πρώτη περίπτωση, το άτομο που φέρει το φανερό στίγμα προσπαθεί στις σχέσεις διαντίδρασης με τους άλλους να διαχειριστεί την ένταση, που προκαλεί το γεγονός ότι το στίγμα του είναι γνωστό σε αυτούς. Στη δεύτερη περίπτωση, το δραματουργικό πρόβλημα έγκειται στο χειρισμό των πληροφοριών από την πλευρά του στιγματισμένου ατόμου, προκειμένου οι άλλοι να μην πληροφορηθούν το κρυφό στίγμα που φέρει ο στιγματισμένος εαυτός.

Κριτική στη θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης

Η θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης έχει δεχτεί κριτική για την ασάφεια των θεωρητικών εννοιών, που χρησιμοποιούν οι θεωρητικοί της. Έννοιες, όπως ο νους, οι νοητικές διεργασίες, ο εαυτός, υποστηρίζουν οι επικριτές της θεωρητικής προσέγγισης αυτής ότι δεν μπορούν να μεταφραστούν εμπειρικά και επομένως δεν μπορούν να ελεγχθούν. Με αυτό τον τρόπο, οι θεωρητικοί της συμβολικής διαντίδρασης εγκατέλειψαν και τις συμβατικές επιστημονικές μεθόδους, καθώς θεωρούσαν ότι η ανθρώπινη δράση και οι νοητικές διεργασίες στοχασμού και ερμηνείας δεν μπορούσαν να μεταφραστούν σε εμπειρικά παρατηρήσιμους δείκτες συμπεριφοράς. Για τους θεωρητικούς της συμβολικής διαντίδρασης, η συμπεριφορά των ατόμων δεν μπορεί να εξηγηθεί μέσα από την αναζήτηση και τον προσδιορισμό των κοινωνικών αιτιών, επειδή μεσολαβούν εσωτερικές διαδικασίες ερμηνείας, οι οποίες υποστηρίζουν στη συνέχεια την ανταπόκριση (δράση) των ατόμων. Οι επικριτές αυτής της θέσης-παραδοχής πιστεύουν ότι αντιθέτως είναι δυνατή η αναζήτηση των κοινωνικών αιτιών μέσα από την εξέταση της παρατηρούμενης συμπεριφοράς των ανθρώπων, μέσα από τεχνικές όπως τα ερωτηματολόγια.

Άλλες κριτικές κάνουν λόγο για την παραγνώριση παραγόντων, όπως το ασυνείδητο, τα συναισθήματα, τα κίνητρα, οι ανάγκες και οι προθέσεις.³¹ Οι θεωρητικοί της συμβολικής διαντίδρασης ήταν αρνητικοί ως προς την καθοριστική επίδραση ψυχολογικών παραγόντων και παρορμήσεων στην συμπεριφορά των ανθρώπων, θεωρώντας ότι οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα του στοχασμού και της

---

³¹ G. Ritzer, «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», όπ.π., σ.272. «Στην προσπάθεια τους να αρνηθούν ότι υπάρχουν αναλλοίωτες δυνάμεις που εξαναγκάζουν το άτομο σε δράση, οι οπαδοί της θεωρίας συγκέντρωσαν την προσοχή τους στα νοήματα, τα σύμβολα τη δράση και τη διαντίδραση. Παραβλέπουν ψυχολογικούς παράγοντες που μπορεί να ωθούν το δρων άτομο, και παράλληλα δεν λαμβάνουν υπόψη τους του ευρύτερους κοινωνικούς περιορισμούς που επηρεάζουν τη δράση του».

συνειδητής επεξεργασίας των κοινωνικών καταστάσεων, επομένως και τον ενεργητικό προσδιορισμό της δράσης τους.

Η πιο σημαντική, όμως, κριτική που έχει δεχτεί η θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης έχει να κάνει με την έμφαση που δίνει στο μικροεπίπεδο, αγνοώντας με αυτό τον τρόπο την καθοριστική επίδραση των ευρύτερων κοινωνικών δομών στον τρόπο σκέψης και δράσης των ατόμων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Goffman E., *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, μετ. Μ. Γκόφρα, εισ. Δ. Μακρυνιώτη, επιμ. Κ. Λιβιεράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Goffman E., *Συναντήσεις: Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, εισ.-μετ. Δ. Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.
- Goffman E., *Στίγμα: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, μετ. Δ. Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
- Ritzer G., «Θεωρία των συμβολικών διαντιδράσεων», στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, τ.1, μετ. Β. Καπετανγιάννης – Γ. Μπαρουκτσής, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2003.